

כשביאליק ביקש "שינאפו ויגנבו בעברית": מחקר מתעד את הקשיים בתחיית השפה

המשורר הלאומי התלונן ש"לא שמע את צלול השפה העברית" בתל אביב - אף שהוא עצמו חטא ביידיש. אחד העם מחה על כך שהילדים מעדיפים "ז'רגון" ורוסית, והעירייה ביקשה מהתושבים לשקר ולהגיד שהם חולמים בעברית. חוקרת תרבות יצאה לתעד את התבססות העברית בארץ, ומצאה מציאות מורכבת

עופר אדרת 04.02.2022 05:52

לפני 90 שנה, לקראת המפקד הכללי של התושבים בארץ ישראל, פנתה עיריית תל אביב אל תושביה בבקשה חריגה: אלה נקראו לזייף את התוצאות, ולהשיב בחיוב על השאלה אם הם מדברים עברית - גם אם הם העדיפו לחלום ביידיש, לקרוא בגרמנית או לבשל בספניולית. "לתשובה מוחלטת וברורה בנוגע לשפה העברית כשפת הדיבור של המוני העם בעירנו יש ערך לאומי ומדיני רב", הוסבר במודעה שהפיצה העירייה. "אנו מפנים את תשומת לבם של התושבים לצורך הרב להבליט את מקומה של שפתנו הלאומית בחיינו הציבוריים והתרבותיים", נכתב.

חוקרת התרבות פרופ' זהר שביט מאוניברסיטת תל אביב איתרה את המודעה הזו בארכיון העירוני של תל אביב במסגרת מחקר חדש, שביקש לבחון את מעמדה של שפת הקודש בקרב הילדים בארץ ישראל ערב קום המדינה. "לא מעטים מהתיאורים של נוכחות העברית במרחב הציבורי נצבעו בגוון תעמולתי", היא אומרת, "לעתים גם נתונים סטטיסטיים אובייקטיביים לכאורה, על היקף הנוכחות של העברית בחיי היישוב, היו מוטעים ונגועים", היא מוסיפה ביחס להתערבות של עיריית תל אביב גם במפקד של שנת 1931. באותה תקופה, כך נראה, כל האמצעים היו כשרים "בניסיון להציג תמונה של בלעדיות הלשון העברית בחיי היישוב", כדבריה. אלא שבפועל, כך היא מצאה, "היה מתח בין המציאות לדימוי".

סקר שבוצע ב-1912 מצא כי פחות ממחצית מתושבי תל אביב דיברו עברית. מבין 790 תושבי "הרובע תל אביב", כפי שנכתב אז, 43% דיברו עברית, 35% דיברו יידיש ("ז'רגונית", בלשון התקופה), 11% - רוסית, והיתר - צרפתית, אנגלית, ספניולית (לדינו), ערבית וגרמנית. ההוגה הציוני אחד העם הביע אז חשש מכך שהנתונים "ישמשו נשק בידי שונאי העברית", ותהה: "אם גם בתל אביב רוב התושבים מדברים בלשונות אחרות, והז'רגון (יידיש) שולט במידה אחת עם העברית - איפה איפוא תחיית העברית?". לצד זאת, הוא נזף בעיתונות, שפרסמה את תוצאות הסקר, על שלא הציגה נתונים מפורטים יותר, שהיו מוכיחים, לדבריו, כי "הילדים, כמעט כולם מדברים עברית".

שימוש בילדים כמבשרי התחייה של השפה הלאומית מצאה פרופ' שביט במאמרו של איתמר בן אבי, בנו של אליעזר בן יהודה, שתיאר ב-1902 את הלשון בפיהם של הילדים ההולכים לגן ב"פ. "ובעברית

מצלצלת, אמיתית, חיה ונעימה, קוראים בשם לכל דבר. הם מדברים עברית... הם משחקים עברית... הם מתקוטטים ומתפללים עברית", כתב.

אלא שגם התיאור הזה לא שיקף את המציאות המורכבת. תמונה הפוכה הציג חיים נחמן ביאליק ב-1909. "הרושם הראשון, ניתנה האמת להיאמר, לא רושם תחיה הוא", כתב לרעייתו מניה על ביקורו ביפו. "לצערי, שמעתי ברובעים היהודים, בנווה שלום ונווה צדק, ז'ארגונים רוסי, ספרדי וז'ארגון מעורב בהרבה מילים ערביות. לא שמעתי את צלצול השפה העברית, זולת מפי ילדים בודדים". גם הביקור בפתח תקוה, אם המושבות, לא בישר טובות: "עשה עלי רושם רע, ששם שמעתי את הדיבור העברי פחות מבשאר המושבות. אפילו מפי הילדים שמעתי את הדיבור העברי רק מעט. כמעט לא כלום", כתב המשורר הלאומי.

"לשון עניה ודלה"

התחושות הקשות של ביאליק היו נכונות לשעתן. סקר שנערך לפני מאה שנים בדיוק בידי ההסתדרות הציונית, מצא כי מספר הבתים שבהם דיברו יידיש עלה באופן ניכר על מספרם של אלה שדיברו בהם עברית. כך, לדוגמה, בגנים ביפו 232 ילדים דיברו בבית יידיש, ואילו העברית היתה שפת הדיבור בבתייהם של 115 ילדים בלבד. הנתונים מכלל מערכת החינוך ביפו - גנים, בתי ספר עממיים, תיכונים ובתי ספר למורים - לא היו מעודדים יותר מבחינת שוחרי העברית. 51% בלבד מהתלמידים דיברו עברית בבית - כשפה בלעדית או לצד שפה זרה.

בירושלים המצב היה גרוע יותר. מתוך 906 ילדים בגנים, רק 67 דיברו בבית עברית. כל היתר דיברו עברית ושפה נוספת או כלל לא דיברו עברית. שביט מצאה, כי באמצע שנות ה-20 של המאה הקודמת אפילו במערכת החינוך של היישוב לא הקפידו על בלעדיות לעברית כשפת הלימוד. 20% מכלל התלמידים היהודים, כלומר - חמישית מאוכלוסיית הדור הצעיר - התחנכו באותן שנים בשפות אחרות.

בראשון לציון נפתח בשנת 1886 בית הספר העברי הראשון בארץ ובעולם, בית הספר חביב, שבו לימד אליעזר בן-יהודה. גם גן הילדים הראשון בשפה העברית, תחת ניהולה של הגנת העבריה הראשונה, אסתר שפירא, פעל במושבה. למרות זאת, העיד המורה הביל"וי דויד יודילוביץ, כי המציאות היתה רב-לשונית וכי מקומה של העברית באותן שנים היה עדיין מצומצם בקרב הילדים: "הפעוטים וגם הגדולים כולם מדברים ז'רגון אשכנזי או ספרדי. רוסית או רומנית. בכל לשון הם מדברים, רק לא בעברית. הלשון שנודעה לשוב לתחיה, נמצאה בעת ההיא עניה ודלה. חסרו עדיין אפילו המילים היום-יומיות", תיאר.

המתחרה הגדולה ביותר של העברית היתה היידיש. "היא הצטיירה כאיום מתמיד על פרויקט העברית", אומרת שביט. אנקדוטה משעשעת בהקשר זה מובאת אצל עגנון, שסיפר כי אפילו המשרתת הערבית דיברה איתו ביידיש כשחיפש ביפו את בית הכנסת הספרדי.

"המציאות הלשונית היתה מורכבת", מוסיפה שביט, שפרסמה את ממצאי המחקר שלה במאמר בשם "מה דיברו הילדים העברים? על פרויקט העבריות ובניית חברה לאומית בארץ ישראל" בכתב העת "ישראל". לדבריה, לצד הגאווה על פרויקט העבריות, לשון העם ותרבותה, ולצד המאבק, האלים

לעתים, להשלטת העברית במרחב הציבורי, "שימרו מובלעות רבות לשון אחרת". הדבר הביא לכך שנדרשו עשרות שנים בטרם זכתה העברית למעמד הבכורה בקרב ילידי הארץ.

לעשות צרכים בעברית

שביט, שגדלה בתל אביב בתחילת שנות ה-50, היתה בת לאמא מפולין ואבא מרוסיה. בביתה דיברו רק עברית, גם בשעה שאביה שקד על כתיבת המילון העברי-רוסי. "זו היתה מהות הזהות שלי", היא מתארת, ונזכרת באביה, שנהג לתקן את העברית של חברותיה. "חשבתי שכולם, כמוני, גדלו בבית שבו דיברו, למדו ועבדו בעברית. רק שנים לאחר מכן הבנתי שהיינו יוצאי דופן". היה זה גם הרקע למחקר שלה, שאסף נתונים סטטיסטיים לצד זכרונות של בני התקופה כדי לתעד את הניסיון להנחיל את העברית - שזכה להצלחה יתרה, אך לא מיידית כמו שרצו לחשוב.

לצד הנתונים, המחקר של זהר כולל גם כמה אנקדוטות משעשעות למדי. "אני רוצה שיעשו הכל בעברית. שגם יעשו צרכים בעברית, יצעקו, יגנבו וינאפו בעברית", צוטט ביאליק בידי הסופר שמעון ראבידוביץ', חברו ל"ברית עברית עולמית" - ארגון שפעל להפצת השפה העברית. את חזונו לשפה העברית, ניסח ביאליק, כמה אירוני, דווקא ביידיש. כך זה נשמע במקור: "איך וויל אז מ'אזל אלץ טאן אויף העבראיש ... מ'זאל אויך קאקען אויף העבראיש, שרייען, גנבנען, נואפ'ן אויף העבראיש". שביט אף מצאה, כי אפילו ביאליק "חטא" לעתים ביידיש. ב-1927 הוא התעמת עם צעיר שעקב אחריו ברחוב אלנבי בתל אביב, והעיר לו לאחר ששמע אותו משוחח ביידיש. "כאן בתל אביב צריך לדבר עברית", אמר לו. ביאליק השיב: "לך לך לדרכך - לעזאזל! חוצפה!".

בפתחה של 2022 המאבק על העברית נראה כהיסטוריה, אך שביט מזהירה: "העברית היא נכס שהופקד בידיים שלנו ואנחנו צריכים לשמור עליו". את השגיאות של דוברי השפה היא מאתרת "אפילו בערוץ הראשון", כדבריה. היא מעירה כי גם חברי הכנסת לא תורמים למעמדה של השפה: "אי אפשר לתאר חבר פרלמנט בגרמניה או בצרפת מדבר עם שגיאות", היא אומרת, ומתגעגעת לתקופה שבה כולם התאמצו להוכיח שהם מדברים עברית.